

Ірина Шандра

БІРЖОВІ КОМІТЕТИ ЯК ПРЕДСТАВНИЦЬКІ УСТАНОВИ ПІДПРИЄМЦІВ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядається історія виникнення та формування мережі біржових комітетів у другій половині XIX – на початку XX ст.; подається аналіз основних напрямів роботи біржових установ; підкреслюється їх представницький характер діяльності.

Ключові слова: біржа, біржове зібрання, біржове товариство, біржовий комітет.

В статье рассматривается история возникновения и формирования сети биржевых комитетов во второй половине XIX – начале XX вв.; дается анализ основных направлений работы биржевых учреждений; подчеркивается их представительский характер деятельности.

Ключевые слова: биржа, биржевое собрание, биржевое общество, биржевой комитет.

The history of origin and formation of exchange committees system in the second half of XIX – early XX centuries considers in this article; the analysis of the core area of exchange facilities is given. It underlines their representative character of activity.

Key words: exchange, exchange session, stock company, stock exchange committee.

За важливістю біржі у господарському житті тієї чи іншої країни можна судити про ступінь її капіталістичної зрілості.

М. І. Туган-Барановський

Політики та підприємці, влада та капітал у різні часи шукали оптимальні шляхи взаємодії, формування спільної стратегії розвитку країни. Від середньовічних цехових установ та гільдій до

сучасних підприємницьких союзів складалася історія розвитку представницьких організацій буржуазії, головне завдання яких як раз і полягало в налагодженні ефективної співпраці між урядовими та торгово-промисловими колами в питаннях соціально-економічного реформування країни. Біржові комітети пореформеного часу, які активно розбудовувалися в Російській імперії, є однією зі сторінок цього генезису. Завдяки своїй поширеності в другій половині XIX – на початку XX ст., широкому складу учасників цей тип представницьких об'єднань відіграв важливу роль у розвитку та піднесенні капіталістичного виробництва на наших землях.

Одна з перших узагальнюючих робіт з історії бірж у Російській імперії вийшла 1879 р., – вже тоді публіцисти та науковці, вивчаючи світовий досвід, віддавали належне цим специфічним установам оптової торгівлі [23]. У сучасній історіографії питанню представництва торгово-промислових інтересів належить чільне місце серед загальних проблем економічної історії. Деякі аспекти історії виникнення та діяльності біржових комітетів у контексті загальної теми промислового лобізму розглядаються в статтях та монографіях російських науковців (М. Баришніков, О. Бессолцін, І. Шапкін) [2; 4; 33]. Недостатньо вивченими залишаються процес формування регіональних бірж, їх структура та основні напрями діяльності, особливості біржових комітетів як специфічної форми представницьких корпорацій підприємців пореформеної доби. Залучення архівних джерел, статутів і матеріалів роботи підприємницьких об'єднань допоможе висвітлити всю унікальність та специфіку даного типу представницьких установ буржуазії.

Точно визначити час появи бірж неможливо, як неможливо вказати дату виникнення багатьох інших самобутніх установ, що постали не за вказівкою влади, а як результат історичного розвитку суспільства. Навіть сама назва “біржа” має кілька версій походження. Частіше за все вказують на грецьке коріння слова “біржа”, що означає “шкіряний гаманець” [23, с. 1]. За іншою версією, перші організовані зібрання торговців відбувалися в бельгійському місті Брюгге в будинку поважного фінансиста ван де Бурсе (звідси й “біржа”), до того ж герб цієї родини мав вигляд трьох гаманців [31, с. 4]. Яка б версія не виявилася правдивою, та гроші, гаманці, висока концентрація фінансових потоків стали головними ознаками цих установ.

Публічні періодичні зібрання торговців відбувалися в Римі ще в V ст. до н. е., про що і сьогодні нагадують руїни місця старо-

давніх зборів (*Collegium mercatorum*). З більшою достовірністю історична наука може стверджувати, що перші біржі виникають на початку XVI ст. в Бельгії (Брюгге, Антверпен, Амстердам).

Перші біржі в Російській імперії виникли в період петровських перетворень у зв’язку зі зростанням зовнішнього торгового обігу. Після повернення із-за кордону “великий реформатор” вирішив влаштувати біржові структури й на батьківщині з метою “зібрати розсипану хramину російського купецтва” [11, с. 58]. За часів Петра I відкрила свою роботу тільки Петербурзька біржа. До “великих реформ” середини XIX ст. біржові торги так і не перетворилися на головну арену оптової торгівлі; на українських землях діяла лише одна біржа – Одеська (1848 р.). У 60-х роках XIX ст. виникають ще дві біржі – Київська (1865 р.) та Харківська (1868 р.) [22, с. 4 – 5; 23, с. 4 – 5].

Проте, навіть у цих розвинених торгових центрах більшість комерційних операцій здійснювалася поза межами бірж, про що не одноразово у своїх річних звітах зазначали біржові комітети. Так, Київський біржовий комітет відмічав, що “значна частина угод була укладена поза біржею”, комітет Харківської кам’яновугільної та залізоторгової біржі скаржився, що оптова торгівля “у більшості випадків усе ж таки відбувається поза біржею” [19, с. 98]. У звіті Харківського біржового комітету за 1909 р. вказувалося на відсутність зв’язку між біржовим комітетом та широкими колами підприємців регіону, примарність реальних результатів діяльності біржового комітету [21, с. 60].

Таким чином, біржі в Російській імперії не в повній мірі виконували своє комерційне призначення. Причинами такого явища були особливості економічної кон’юнктури в державі: недостатня сформованість вільного ринку, залежність більшості великих підприємств від державних замовлень, нерозвиненість фінансової структури. Не останню роль відігравав і менталітет самих підприємців, які віддавали перевагу особистим діловим домовленостям без допомоги посередників.

Особливістю бірж в Російській імперії було виконання ними ролі організацій офіційного представництва інтересів буржуазії. Такий статус вони набули стихійно у зв’язку із об’єктивним процесом розвитку капіталістичних відносин. На цьому наголошували й сучасники тих подій: “Біржа, головним чином, зобов’язана своїм походженням потребі торгового класу в зустрічах між собою” [23,

с. 8]. Вперше представницький напрям діяльності був виділений у статуті Харківської біржі, затвердженому 1868 р.

Той факт, що у бірж з'являються функції торгово-промислового представництва є історичною закономірністю розвитку капіталістичного господарства в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Біржа, головне завдання якої бути місцем організованої внутрішньої та зовнішньої торгівлі, об'єктивно виконувала функції широкої арени громадської діяльності представників капіталу, узгодження їх суперечливих позицій та кристалізації взаємовигідних шляхів порозуміння. Підприємницькі кола намагаються свою спільну думку представити на розсуд органів державної влади. За цілковитої відсутності у пореформенній Росії громадсько-політичних установ та законодавчо закріплених можливостей самоорганізації соціальних груп біржі стають місцем не тільки укладання торгових контрактів, а й представницьким органом нової суспільної сили – буржуазії.

У Російській імперії до початку XX ст. біржі не відігравали суттєвої ролі в економіці порівняно із західноєвропейськими країнами. Проте саме біржам та їх виконавчим структурам – біржовим комітетам – судилося стати первинними центрами накопичення ділової інформації та економічної статистики, офіційними форумами постійного спілкування промисловців та торговців. За посередництва біржових комітетів буржуазія, таким чином, отримувала можливість вирішення першочергових завдань економічного розвитку, що в результаті мало цілком позитивні наслідки для країни і проявилось в економічному підйомі практично всіх галузей економіки наприкінці XIX – на початку XX ст.

Специфічна роль біржових комітетів, як об'єднаних організацій буржуазії, була наслідком незадовільного стану представництва торгово-промислових інтересів у пореформенні роки, що знаходилося у кричущій невідповідності до темпів економічного зростання країни. Існуючі державні органи взаємодії влади та капіталу (Рада торгівлі та мануфактур) зберегли ще дореформенні бюрократичні риси. Сучасники писали: “Важко вказати хоча б на одне суттєве питання з торгівлі й промисловості, яке б отримало своє вирішення з ініціативи або за сприяння ради мануфактур і торгівлі або місцевих комітетів” [24, с. 12]. Станові організації (купецькі управи) перетворилися практично на складові казенних відомств, науково-просвітницькі організації та товариства (Ро-

сійське технічне товариство, Товариство для сприяння розвитку російської промисловості та торгівлі) не ставили собі завданням формування підприємницьких ініціатив. Епізодичні торгово-промислові з’їзди (Петербург 1870 р., Москва 1882 р., Нижній Новгород 1896 р.) саме через свій тимчасовий характер були своєрідним звітом підприємців про досягнуті успіхи, а тому не могли виконувати роль систематизованого представництва інтересів капіталу. За влучним висловлюванням відомого публіциста кінця ХІХ ст. Л. Нісселовича – “їх доля мати добрі наміри, благі пориви, але зовсім повноважень їм не дано” [25, с. 44].

Буржуазія ще недостатньо усвідомлювала єдності своїх завдань, була строкатою, різноплановою, як і економіка Російської імперії в цілому, де одні регіони розвивалися значно швидше та ефективніше, інші – без значних змін. Усе це призводило до суттєвих відмінностей, а інколи навіть антагонізму інтересів певних груп буржуазії. У таких умовах прагнення до загальнодержавного об’єднання підприємців об’єктивно не могло виникнути.

У 70-х рр. ХІХ ст. з’являється новий тип представницьких організацій – приватні галузеві з’їзди промисловців (З’їзди гірничопромисловців Півдня Росії, З’їзди гірничопромисловців Царства Польського, З’їзди нафтопромисловців та ін.). Діяльність з’їздівських структур охопила переважно галузі добувної промисловості, що досягалося сприятливим ставленням до цього процесу Міністерства державних маєтностей. Галузі народного господарства, що знаходилися у підпорядкуванні Міністерства фінансів, навпаки, наштовхувалися на критичність, а інколи – байдужість до проблем торгово-підприємницьких кіл з боку чиновницької братії.

На фоні численних недоліків існуючої системи представництва біржові комітети були саме тим інститутом, завдяки якому було можливо реалізовувати представницькі завдання, узгоджувати інтереси різних груп буржуазії. За своїм складом, зв’язками, які встановлювалися за їх посередництвом серед торгово-промислового люду, вони більше відповідали інтересам підприємців, ніж усі наявні органи офіційного представництва.

Правовою основою діяльності бірж був Торговий статут, відповідно до якого головне завдання біржі “як місця зібрання [полягало]... у взаємних з торгівлі зносинах та угодах” (ст. 656) [21, с. 58]. Кожна біржа мала ще й власний статут, що регламентував коло її повноважень та структуру. Це забезпечувало реалізацію регіо-

нальних особливостей соціально-економічного розвитку. Так, наприклад, головне завдання Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі полягало в укладанні угод на торгівлю продукцією кам'яновугільної, залізорудної та залізоробної промисловості; у статуті Бердянської біржі значилося, що її мета – “упорядкування місцевої товарної торгівлі” [16, арк. 1; 30, с. 1].

У загальному Зведенні Законів Російської імперії та окремих урядових постановх відсутня законодавча норма щодо функцій біржових комітетів як органів офіційного представництва. Промисловці критично заявляли: “Якщо на практиці деякі, і до того ж рідко які, біржові комітети виступають у якості представників промисловості, то подібне представництво є лише заснованим на звичаї і, у всякому разі, таким, що не спирається на закон” [2, с. 59]. Представницькі функції бірж були закріплені статутними документами кожної конкретної установи. Серед завдань Бердянського біржового комітету значилося “клопотання про усунення незручностей від розпоряджень у справах торгівлі” [6, арк. 14 зв. – 15].

У пореформену добу біржі спочатку підпорядковувалися Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів. З 1864 р. вони були передані у відання Департаменту торгівлі та мануфактур, з 1900 р. – Центральної установи Міністерства фінансів у справах торгівлі та промисловості, з 1905 р. – до відділу торгівлі Міністерства торгівлі та промисловості [17, с. 236].

На 1895 р. в Російській імперії налічувалося 22 біржові комітети [5, с. 93]. Проте, як відмічали самі біржовики, – “швидке зростання кількості біржових комітетів не є доказом розвитку в Росії біржової торгівлі, але ясно свідчить про те, що у середовищі російського купецтва вповні назріла потреба в утворенні торгово-промислового представництва” [19, с. 99]. Періодичні видання із неприхованим сарказмом писали, що біржові товариства “виникають навіть у ведмежих кутках нашої неосяжної батьківщини” [33, с. 59]. Поштовхом до масового виникнення біржових комітетів стали події першої російської революції. З 1905 по 1917 рр. виникло 45 нових біржових комітетів. На початку ХХ ст. в імперії діяло 93 загальні та спеціалізовані біржі [3, с. 193]. Дореволюційні науковці відмічали, що змінився і характер їх діяльності – вони стали більш енергійно відстоювати свої інтереси, складається їх централізоване загальноімперське представництво [18, с. 333]. Біржові комітети, таким чином, стали найбільш численними та по-

ширеними представницькими організаціями буржуазії пореформених часів.

Біржам були притаманні певні ознаки самоорганізації та підприємницької свободи, контроль за їх діяльністю з боку держави був номінальним. По-перше, ініціатива заснування бірж належала місцевим підприємцям, а по-друге, склад їх керівних структур був повністю виборним. Право ж біржових комітетів мати свої друковані видання надавало їм особливого статусу та забезпечувало можливість впливу на формування громадської думки.

Місцеві органи влади були фактично відсторонені від контролю над роботою бірж: державою мав бути затверджений тільки статут біржі, була відсутня норма щодо обов'язкової присутності державних чиновників на засіданнях. Таким чином, визнавалася певна автономія їх діяльності, своїми діями влада сприяла справам біржового устрою. Міське керівництво часто надавало землю під зведення біржових будівель або саме приміщення дарувалося для потреб біржового товариства [33, с. 46]. Зведення нового будинку біржі в Одесі знаходилося під пильним контролем міської влади, до участі в проекті залучалися найкращі архітектори і науковці Новоросійського університету [14, арк. 5; 15, арк. 2].

Така незалежність бірж та майже привілейоване становище пояснюється зацікавленістю влади в експертних оцінках торгово-промислової кон'юнктури та перспектив розвитку країни, які могла надавати буржуазія. Створюючи умови для обговорення нагальних економічних проблем, влада водночас суворо контролювала саму можливість виникнення та обговорення політичних питань.

Одним з головних обов'язків біржових комітетів було інформування уряду щодо потреб місцевої промисловості та торгівлі, надання відомостей про ціни на різні види товарів, стан ринку, тенденції розвитку та виробничі потужності регіону. Інформація про біржові ціни на хліб надавалася урядові щотижнево. Для комплексного дослідження певних питань біржі створювали спеціальні комісії (арбітражні, котирувальні, експертні, тарифні, залізничні, хліботоргові, податкові та ін.), запрошували спеціалістів економічного та юридичного профілю.

Біржі були відкритими безстановими зібраннями. Для вступу до біржового товариства слід було виконати кілька умов: по-перше, подати заяву з проханням стати членом біржового товариства; по-друге, сплатити членські внески; по-третє, займатися

відповідною профільною діяльністю. Остання умова суттєво відрізнялася в статутах окремих бірж – так, у статуті Київської біржі зазначалося, що її членами можуть стати “заводчики та землевласники”; у статуті Миколаївської біржі окремо виділялося, що брати участь у торгах мають право “товариства та установи, які можуть отримувати права на майно” [21, с. 52; 33, с. 50].

Усі члени біржі складали “біржове зібрання”. У повному складі воно скликалося всього кілька разів на рік, питання вирішувалися шляхом голосування звичайною більшістю голосів, якщо іншого не було закріплено в статуті конкретної біржі. Загальне зібрання вирішувало питання членства, розпоряджалося майном, затверджувало доповіді посадових осіб та фінансові звіти. Біржове товариство нараховувало від кількох десятків до кількох сотень членів у залежності від місця знаходження біржі та особливостей регіональної торгівлі. Київська біржа, що належала до числа найбільших, у 1916 р. нараховувала 854 особи, Харківське біржове товариство – 120 осіб [28, с. 78, 79].

Біржові комітети створювалися для завідування справами кожної конкретної біржі: проведення торгів та нагляд за її господарськими справами. Вони були виконавчими органами бірж, які і зосереджували в своїх руках усі представницькі функції [27, с. 355]. Члени біржового комітету обиралися на зібранні біржового товариства зазвичай на три роки. Його голова та старший маклер затверджувалися Міністерством торгівлі та промисловості [26, с. 9]. Протягом року відбувалося від 10 до 50 засідань біржового комітету. Комітет Миколаївської біржі вказував, що їх зібрання відбувалися до 90 разів на рік [13, с. 213]. Саме біржовий комітет вирішував усі поточні справи біржового товариства, готував клопотання до урядових установ.

Оскільки головні завдання бірж знаходилися в комерційній площині, більшість їх членів були особами зацікавленими в оптовій торгівлі. Деякі групи торгово-промислового стану були позбавлені свого представництва в біржових комітетах, адже не всі галузі торгівлі та промисловості мали зв'язок з біржовою торгівлею. Таким чином, вони представляли інтереси не всієї торгівлі та промисловості регіону, а окремих галузей. Деякі біржі за своїм статутом хоч і були загальними, але захищаючи інтереси тільки деяких груп підприємців, перетворювалися на спеціальні. Так, основним товаром на торгах Київської біржі був цукор, а тому і домінуючі

позиції у біржовому комітеті посідали цукрозаводчики. На першому місці серед товарів оптової торгівлі Миколаївської біржі був хліб, на Кременчуцькій – продукція борошномельної та лісової промисловості [28, с. 77, 79]. Були випадки, коли у великих промислових центрах поряд із загальними біржами були і спеціалізовані. У Харкові одночасно діяли дві біржові установи – Харківська загальна й Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржі.

Кошти біржі склалися із прибутків від її нерухомого майна та капіталу, внесків за право відвідувати торги та інших добровільних внесків. Біржові комітети часто були змушені вводити різні додаткові збори, навіть штрафи за перебування на біржі понад регламент. Серед альтернативних джерел фінансових надходжень можна виділити наступні: надання своїх приміщень торговим компаніям під магазини (Київська біржа); кошти за відбір проб експортного зерна (Феодосійська біржа); збір від обсягів експорту зерна (Одеська біржа); повагонний збір з виробників борошномельних підприємств (Кременчуцька біржа) [33, с. 56]. Річний бюджет Київського біржового товариства становив 18,5 тис. руб. [33, с. 57]. Бюджет Миколаївської біржі входив до п'ятірки найбільших і становив понад 50 тис. руб. [12, с. 143]. Фінансові можливості переважної більшості російських бірж знаходилися в межах 2 – 4 тис. руб. на рік, але деякі з них обмежувалися кількома сотнями рублів [21, с. 63]. Отже, більшість біржових комітетів були досить обмеженими у своїх коштах і це позначалося на виконанні ними функцій представництва. Стабільно активну діяльність проявляли лише Київський, Миколаївський та Одеський біржові комітети.

Свої представницькі функції біржові комітети могли здійснювати наступним чином: по-перше, біржі мали право клопотати про усунення незручностей, які виникали внаслідок виконання законів чи урядових розпоряджень, а також про припинення зловживань у сфері торгівлі та промисловості; по-друге, біржові товариства виносили на обговорення надіслані міністерствами законопроекти із зазначенням своїх висновків та рекомендацій; по-третє, біржі могли направляти свої власні пропозиції щодо необхідних заходів та вдосконалень; по-четверте, представники біржових товариств могли брати участь у роботі різних державних та громадських установ, навіть Державної Ради. Членом Державної Ради за пропозицією Харківського біржового комітету в 1912 р. став відомий гірничий інженер М. Ф. фон Дітмар [9, арк. 1 зв.]. Видатний гірни-

чий інженер М. С. Авдаков увійшов до складу Державної Ради у якості виборщика від Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі [32, с. 100].

У біржових комітетах були представлені переважно інтереси великого торгового капіталу, хоча деякі периферійні біржі могли виступати представниками і середньої підприємницької ланки. Домінуючу роль серед членів біржі відігравав промисловий капітал. Наприклад, 79 % біржового товариства Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі склали представники промислових та банківських фірм [19, с. 100]. Спеціалізовані біржі звичайно були виразниками певної галузі промисловості, але більшість загальних бірж були прикладом територіального типу представницьких організацій буржуазії, адже їх головне завдання полягало саме в узгодженні різних галузевих інтересів та формуванні спільної позиції підприємців даного економічного району, а вже потім винесення її на загальнодержавний рівень обговорення.

До керівництва багатьох бірж протягом тривалого часу входили одні й ті ж особи чи представники однієї династії. У біржовому комітеті Харківської товарної біржі керівне положення займала фінансова династія Алчевських, незмінними на своїх посадах були голова Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі гірничий інженер М. С. Авдаков та товариш голови Київського біржового комітету цукрозаводчик Л. І. Бродський [19, с. 101]. Як відмічає один з провідних дослідників економічної історії Я. І. Лівшин, “персональна унія” керівників найбільших промислових товариств та біржових комітетів була типовою рисою та одним з головних організаційних принципів побудови останніх [20, с. 222].

Кожен біржовий комітет був унікальною структурою, що сформувалася на основі місцевих особливостей; таким же своєрідним було і місце кожної біржі в загальній структурі підприємницького представництва. Свою назву біржі отримували відповідно до міста, у якому вони відкривалися. Але зазвичай діяльність біржових комітетів поширювалася на більш широкий регіон. Серед них виділялися так звані “центральні” – до Київського біржового комітету тяжіли всі біржі Наддніпрянщини та підприємці сільськогосподарського спрямування в цілому; до Одеського біржового комітету – біржі південних портів (Миколаївська, Херсонська) та орієнтовані на закордонні ринки торгово-промислові кола.

На початку ХХ ст. все більше проявляється тенденція до моно-

полізації фінансових потоків, а у зв'язку з цим і централізації системи представництва промислових інтересів. У результаті виникає представницька організація загальноімперського масштабу, яка об'єднала всі біржові комітети країни – З'їзди біржової торгівлі та сільського господарства (1905 р.). Членами цієї всеросійської корпорації підприємців у 1910 – 1914 рр. були більше п'ятдесяти біржових комітетів, із них одинадцять розташовувались на українських землях [12, с. 140; 10, арк. 1 – 2 зв.]. Більшість питань, що порушувалися на цих з'їздах, стосувалися експортної торгівлі, адже її активізація і була однією з причин створення цієї корпорації [7, арк. 53 – 54 зв.]. Всеросійська біржова організація надсилає своїх представників для участі в усіх найважливіших урядових нарадах, мала постійне представництво у деяких державних установах (комісія з перевезень, комісія з перегляду торгових договорів з іноземними країнами при Міністерстві фінансів) [1, с. 99]. Важко назвати більш-менш суттєве питання, яке б не знаходилося у сфері інтересів біржових установ. У заяві Катеринославського біржового комітету з цього приводу читаємо: "Інтереси торгово-промислового класу розмаїті та пов'язані з усіма сферами сучасного життя. Вони... сягають майже всіх завдань загальнодержавного значення" [13, с. 216].

У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. в урядових та підприємницьких колах активно обговорювалася можливість докорінної зміни системи представництва. Проблема реформування системи біржових установ порушувалася на кількох З'їздах представників біржової торгівлі та сільського господарства, але розгляд цього питання щоразу відкладався [8, арк. 28 зв.]. Стосовно урядового "Проекту положення про виборні установи торгово-промислового класу" біржові комітети критично відреагували на ідею створення в Росії торгових палат, підтримуючи загальну думку підприємців країни [4, с. 9]. З огляду на можливість втрати власних функцій представництва, комітет Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі зазначав, що "виборне представництво установ торгово-промислового класу не може бути так квапливо проведено, як цього бажає Міністерство торгівлі та промисловості" [29, с. 68 – 69]. Зволікання буржуазії з цього та інших нагальних питань призвело до втрати дорогоцінного часу, зміни історичних епох, встановлення радянської влади, заборони фондових операцій декретом РНК від 23 грудня 1917 р., а з цим – і всієї біржової торгівлі.

Таким чином, біржові комітети як представницькі організації буржуазії пореформеної доби мали помітний вплив на соціально-економічне життя країни, були проявом громадської активності підприємницьких кіл. Самі підприємці визначили біржі повноправними представниками своїх інтересів. Цю свою історичну роль вони і виконували на протязі кількох десятиліть. Біржові комітети були найчисельнішим видом представницьких організацій підприємців другої половини XIX – початку XX ст., які з часом ставали все більш дієвими та ефективними. Виконуючи і економічні, і представницькі функції, біржі стали уособленням взаємодії влади та капіталу, попиту та пропозиції, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Унікальність цих установ створює можливість різнопланових досліджень соціально-економічної історії українських земель.

Джерела та література:

1. Бак И. С. Биржа на западе и в СССР / И. С. Бак. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 143 с.

2. Барышников М. Н. Представительные организации буржуазии в пореформенной России / М. Н. Барышников, А. И. Османов // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2008. – № 3. – С. 57 – 61.

3. Бессолицын А. А. История российского предпринимательства / А. А. Бессолицын. 2-е изд., исправ., дораб. – М.: Маркет ДС, 2010. – 280 с.

4. Бессолицын А. А. Предпринимательские организации в России в конце XIX – начале XX веков: мифы и реальность / А. А. Бессолицын // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2005. – № 1. – С. 5 – 12.

5. Бондаренко Е. “Представительные” организации крупного капитала в России / Е. Бондаренко // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. – 1961. – № 4. – С. 92 – 98.

6. Государственное учреждение Ростовской области “Государственный архив Ростовской области” (ГУ ГАРО), ф. 170, оп. 1, д. 1, 55 л.

7. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 22, 80 л.

8. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 72, 30 л.

9. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 385, 49 л.

10. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 397, 4 л.

11. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 2. – С. 41 – 61.

12. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышлен-

ного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 4. – С. 128 – 145.

13. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 6 – 7. – С. 203 – 226.

14. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 171, 6 арк.

15. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 228, 6 арк.

16. Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2817, 2 арк.

17. Епифанова Л. М. Московская биржа как представительная организация крупной буржуазии (1870 – 1913 гг.) / Л. М. Епифанова // Экономическая история. Ежегодник, 1999. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 235 – 261.

18. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – Кн. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб.: Типография товарищества "Обществ. польза", 1911. – С. 313 – 348.

19. Лившин Я. И. "Представительные" организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. / Я. И. Лившин // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 95 – 117.

20. Лившин Я. И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала) / Я. И. Лившин. – М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1961. – 448 с.

21. Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. СПб. политехн. ин-та Императора Петра Великого, 1913. – 191 с.

22. Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 2: Сводный устав русских бирж / А. С. Невзоров. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1898. – 288 с.

23. Нисселович Л. Н. О биржах (обзор важнейших законодательств сравнительно с русским правом) / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография А. Е. Ленлау, 1879. – 189 с.

24. Нисселович Л. Н. О торгово-промышленных представительных учреждениях / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография Георга Дюнтца, 1882. – 13 с.

25. Нисселович Л. Н. Торгово-промышленные совещательные учреждения в России. Исторический очерк / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография Е. Евдокимова, 1887. – 44 с.

26. Осадчая А. И. Биржа в России / А. И. Осадчая // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 3 – 17.

27. Просьбин С. А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / С. А. Просьбин. – СПб.: Книгоизд-во Ф. И. Митюрникова, 1907. – 416 с.

28. Торгово-промышленный мир России: литературно-экономичес-

кий, финансовый, торгово-промышленный и статистический обзор. Иллюстрированный ежегодник / Под ред. Е. В. Михальского. – Петроград: Сириус, 1916. – Ч. 2. – 82 с.

29. Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. – Харьков, 1906. – Т. 2. – [разд. паг.].

30. Устав Бердянской биржи. – Бердянск: Типо-литография Г. А. Эдигера и Ко, 1906. – 22 с.

31. Филипов Ю. Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции / Ю. Д. Филипов. – СПб.: Типография В. Ф. Кишбаума, 1912. – 202 с.

32. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: в 2 т. / П. И. Фомин. – Х.: Хоз-во Донбасса, 1924. – Т. 2. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. – 202 с.

33. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков / И. Н. Шапкин. – М.: МАЭП, 1999. – 200 с.